

Հ Ո Ղ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

ԱՐՄՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆ. ԿՅԱՆՔԻ ԵՐԵՔ ՇՐՋԱՆ, ԵՐԵՔ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

«Վաղուց գլխիկոր թախծեալ իմ քնար»:

Խաչատուր Աբովյան

«Աբովյանը էպոսային հերոս է... Մի քիչ
Բերթովեն, մի քիչ Շիլլեր, մի քիչ Գյոթե»:

Կոստան Չարյան

Բանալի բառեր - Աբովյան, Պարրոտ, Ներսես Աշտարակեցի, Թիֆլիս, Դորպատ, Երևան, Էջմիածին, Արարատ, Եվրոպա, լուսավորություն, մշակույթ, գրականություն, կրթություն, առաջադիմություն, հայրենիք, ազատություն, անկախություն

Անփոխարինելի է այն մեծ դերը, որ Խաչատուր Աբովյանն ունեցել է մեր ժողովրդի մտավոր, մշակութային, գրական ու քաղաքական կյանքի առաջընթացի գործում: Նրա այդ բեղուն գործունեությունը ծավալվել է աշխարհագրական ու մշակութային տարբեր միջավայրերում, քաղաքակրթական ու սոստեսական երեք բոլորովին այլազան պայմաններում:

Դրանք Էջմիածինն ու Երևանն էին՝ ժամանակի համար բնորոշ կրոնական դոգմաներով ու ամեն առաջադիմականի խոչընդոտներով, Թիֆլիսն էր՝ իր շատ թե քիչ աշխարհիկ կյանքով ու համակովկասյան մշակույթի նոր ստեղծվող օջախներով, և Դորպատը՝ իր եվրոպական նկարագրով, ռուսական տիրապետության ներկայությամբ ու առաջադեմ կրթական կենտրոնով:

Որպես իր կյանքի գերխնդիր ունենալով Հայաստան աշխարհի քաղաքական ու ազգային ազատագրումն ու մշակութալուսավորական առաջընթացը՝ Աբովյանը այդ ամենն իրականացնելու ուղին ի վերջո հանգեցնում էր Ռուսաստան-Եվրոպա ուղեգծին՝ ջանալով այդ ճանապարհով ու նրանց օգնությամբ հասնել իր ուխտի կատարմանը:

XIX դարի սկզբում Հայաստանը շարունակում էր հեծել պարսկա-թուրքական լծի ներքո: Թեև սկսած 1804 թվականից Արևելյան Հայաստանի որոշ հատվածներ՝ Փամբակի, Շիրակի շրջանները՝ Գյումրիի բերդով, արդեն

նվաճվել էին ցարական բանակի կողմից, սակայն միջնադարից ձգվող խավարը շարունակվում էր կյանքի բոլոր ասպարեզներում՝ տեղ չթողնելով ո՛չ տնտեսական, ո՛չ մշակութային և ո՛չ էլ կրթական զարգացումների համար:

Իննամյա Խաչատուրը Քանաքեռից* հայտնվել էր Էջմիածնի վանքում՝ կատարելու բարեպաշտ ծնողների կամքը՝ դպրատանը ուսանել և դառնալ կրոնավոր: Սակայն մի կողմից բնածին տաղանդն ու «գորավոր հիշողությունը», մյուս կողմից կրոնական սահմանափակումները պատանուն մղում են կյանքի նոր որակների որոնման: 1823 թ. Աբովյանը Հաղպատում Անտոն Մուղնեցի արքեպիսկոպոսի մոտ ծառայության է անցնում փոքրավորի պաշտոնով: Ուսման անհազ տենչը և իր սիրելի հովանավորի՝ Մուղնեցու միջնորդությունը հնարավորություն են ընձեռում նույն թվականին մեկնել Տփղիս (Թիֆլիս) և սովորել տեղի վանական դպրոցում, որտեղ տիրապետող էր նույն կրոնական կրթության միաբնեռականությունը, ուր վարժապետները իրենց աշակերտներին ավելի շատ պատիժներ էին տալիս, քան գիտելիք, ուր առաջադեմ գաղափարները հալածվում էին, բազում առարկաների դասավանդումը արգելվում, և առավոտյան ու երեկոյան աղոթքները համարվում էին շատ ավելի կարևոր, քան դասերը: 1824 թ. Աբովյանը ընդունվում է Թիֆլիսի նորաբաց Ներսիսյան դպրոցը: Նրա համար սկսվում է կյանքի մի նոր ժամանակաշրջան՝ լի ծանոթ ու անծանոթ կյանքի շրջադարձերով ու փորձություններով:

Վրաստանը, XIX դարասկզբին կորցնելով պետականությունը, մտել էր իր պատմության շրջադարձային մի փուլ, որտեղ կողք կողքի էին ազգային ավանդական հարաբերություններն ու 1801 թվականից ռուսական տիրապետության հարուցած ազգամիջյան բարդ խնդիրները: Աբովյանի ապրած շրջանում Տփղիսի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ կյանքը գնալով քաղաքային բնույթ էր ստանում, մի բան, որ դեռևս բնորոշ չէր Հայաստանին: 1841 թ. գրված «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին...» գործում Աբովյանը հիշատակում է քաղաքակրթական այն փոփոխությունների մասին, որոնք կատարվում էին այդ տարիներին Թիֆլիսում. նոր շենքեր ու փողոցներ, որոնք «ետ չէին մնում եվրոպական տներից»¹: Եվրա-ասիական կենցաղով ապրող քաղաքը բնակչության բուռն աճ էր ապրում, աստիճանաբար ծավալվում Քուր գետի ափերին: Հայաբնակ թաղերից էին՝ Մեյդանը, Հավլաբարը, Սուլուակը, Տափիթաղը և այլն: Քաղաքի առաջադիմությանն ու ընդարձակմանը նպաստել են դեռևս պարսկական լծի տակ գտնվող հայկական տարածաշրջաններից բնակչության հոծ զանգվածների գաղթը Տփղիս,

---

* Քանաքեռը այդ ժամանակ թեև ուներ երկու հոյակապ եկեղեցի, սակայն բաղկացած էր ընդամենը 55 ծխից:

¹ **Աբովյան Խ.**, Երկեր, Երևան, 1984, էջ 600 (այս գրքից բերված հետագա մեջբերումների էջերը այսուհետև կնշվեն տեքստում):

ինչպես նաև դեռևս Բագրատունյաց թագավորության անկման հետևանքով հայկական բնակավայրերի՝ վրացական ենթակայության տակ անցնելու իրողությունը և որպես այդ ամենի արդյունք՝ գրական, մշակութային ու կրթական կյանքի ծաղկումը: XIX դարի 30-40-ական թվականներին տարբեր ազգերից բաղկացած բնակչության թիվը Թիֆլիսում անցնում էր 40 հազարից: Թիֆլիսաբնակ համայնքներն ունեին իրենց եկեղեցիները, որոնցից հայկական էին ութը: Քաղաքում գործել են շաքարի և մետաքսի գործարաններ, գիմնազիա, գավառական դպրոց, աղջիկների պանսիոն, ռուսական և հայկական հոգևոր սեմինարիաներ, ծխական դպրոցներ, որոնց շատ ուսուցիչներ, Աբովյանի վկայությամբ, իրենք «կարիք ունեին սկզբնական կրթության»: Անդրկովկասի «մայրաքաղաքը», որ ուներ շեշտված հայկական բնույթ, թեև ապրում էր համերաշխ կյանքով ու մեծի մասի խոսում վրացերենով, սակայն սկսած հագուստից, վերջացրած ուտելիքով խայտաբղետ էր, մանավանդ հավատքով ու քաղաքական կողմնորոշմամբ: Քաղաքի մշակութային կյանքը հիմնականում առաջնորդվում էր մեջլիսներով, խրախճանքներին ու քեֆերին ուղեկցող նվագներով ու երգերով:

Ուստի պատահական չէր, որ այդ ժամանակվա վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին Ներսիսյան դպրոցը հիմնեց հենց Թիֆլիսում՝ նպատակ ունենալով ավելի բարձր կրթություն ստանալու հնարավորություն տալ ինչպես Վրաստանում բնակվող, այնպես էլ նրանից դուրս ապրող հայերին, պատրաստելու ուսուցիչներ, գրագետ կրոնավորներ ու քաղաքացիներ: Նշենք, որ այդ ժամանակաշրջանում նման մակարդակի դպրոց չուներ քաղաքի և ոչ մի համայնք: Թե՛ Վրաստանում և թե՛ Հայաստանում գործող ազգային կրթական օջախներում, պատկերավոր ասած, «հղկված քարե դար» էր, և կրթօջախներում աշակերտները հիմնականում գրում էին հարթ գլաքարերի վրա՝ ի տարբերություն ունևոր ընտանիքների երեխաների, ովքեր գրում էին... ոչխարի կամ անասունի ոսկորների թիակների վրա:

Աբովյանի ուսանելու տարիներին Ներսիսյան դպրոցում սովորում էին 70-80 աշակերտներ: Նախատեսվում էր նրանց թիվը հետագայում հասցնել 800-ի: Ներսիսյան դպրոցի առաջին ավարտական քննությունները կայացան 1826 թ.: Շրջանավարտների թվում էր նաև Աբովյանը, ում մեջ արդեն վերջնականապես սաղմնավորվել էր Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանը ազատագրելու գաղափարը:

Դեպի Կովկաս ռուսական մուտքը հայերի համար նպաստավոր էր այնքանով, որ ձևավորվող կայսրությունը սահմանակից էր դառնում մուսուլմանական հարևաններ ունեցող Հայաստանին, որը հեռահար կերպով կնպաստեր երկրի ինքնուրույնության ու պետականության վերականգնմանը, մանավանդ որ ռուսական նվաճումները կանգ չէին առնելու և նպատակ ունեին հասնելու մինչև Միջերկրականի ափերը. ռազմական քարտեզներում անգամ նշվում էր թուրքական մայրաքաղաքի՝ Կոստանդնուպոլսի ռուսական

անվանումը՝ Ցարգրադ: Ռուսական նման քաղաքականությունը յուրովի պատասխան էր նաև այն նկրտումներին, որոնք վարում էին պարսկական ու թուրքական իշխանությունները. ինչպես գրում է Աբովյանն իր վեպում՝ «Էս կողմիցը՝ Աբաս Միրզեն, էն կողմիցը՝ Հասան խանը քանդելով ավերելով եկել հասել էին, որ գնան Պետերբուրգ» (էջ 222): Իսկ Պետերբուրգ կարելի էր հասնել միայն Վրաստանի վրայով: Ռուսական նվաճումով թեև Վրաստանը կորցրել էր իր պետականությունը, սակայն մյուս կողմից կանխվել էր նրա նվաճման վտանգը մուսուլման երկրների կողմից, որն առավել վատ վիճակի մեջ կդներ վրաց ժողովրդին, քան այն, որում հայտնվել էր: Կովկասում տիրում էր քաղաքական, ազգային ու մշակութային ահա այսպիսի մթնոլորտ, որի մեջ պետք է գործեր Աբովյանը:

Ավարտելով Ներսիսյան դպրոցը՝ Աբովյանը 1826 թ. Թիֆլիսից մեկնում է Հաղպատ: Նա ծրագրում է ուսումը շարունակել Մոսկվայում կամ Պետերբուրգում և կամ՝ Կարս, Պոլիս ճանապարհով մեկնել Վենետիկ և սովորել Միլիթարյանների մոտ:

Սկսվում է 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը: Մի շարք խնդիրներ (Աբովյանն անգամ կրոնավորի զգեստից բացի ուրիշ զգեստ չունեի) ևս խանգարում են Աբովյանի հետագա ծրագրերի իրականացմանը: Նա հայտնվում է պաշարված Ղարաքիլիսայում, բնակիչների հետ լքում է քաղաքը, մեկնում շրջակա գյուղեր, ապա Հաղպատ, ուր մասնակցում է պաշտպանական կռիվներին, նշանակվում ուսուցիչ Մանահինի վանական դպրոցում: Թեև Աբովյանը հասել էր իր փայփայած երազանքներից մեկին՝ դարձել ուսուցիչ, սակայն դա նրան չէր գոհացնում: Ապագա լուսավորչի ծրագրերն ավելին էին: 1827 թ. պարսիկները սկսում են Արարատյան խանության հայաթափումը՝ ժողովրդին քշելով Մակուի և Բայազետի կողմերը, որպեսզի նրանք սատար չլինեն արշավող ռուսներին: Թեև ապրիլին ռուսները պաշարում են Երևանի բերդը, սակայն շուտով հեռանում են: Ի վերջո 1827 թ. հոկտեմբերին՝ յոթօրյա կռիվներից հետո, նրանք գրավում են բերդը: Աբովյանի համար նորից հեռանկար է բացվում Ռուսաստանում սովորելու: 1828 թ. նա վերադառնում է Էջմիածին, ուր սինոդը (վանական կառավարչությունը) ավելի ուժեղ էր, քան կաթողիկոսը: Արդեն կնքվել էր Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Թվում էր, թե կյանքը պիտի խաղաղվեր Հայաստանում: Մակայն շուտով սկսվում է 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը:

1828 թ. Աբովյանը Էջմիածնում տիրացու էր և ծառայության մեջ էր Եփրեմ արքեպիսկոպոսի մոտ՝ եկեղեցական դոնապանի, ընթերցողի, երդմնեցուցիչի և ջահընկալի պաշտոններով: Աբովյանը թեև եկեղեցական կոչումների մեջ մնաց շուրջ 10-11 տարի, այդուհանդերձ չհասավ անգամ կրոնական ամբողջական աստիճանի, այլ ընդամենը մնաց կիսասարկավազ: Այս ընթացքում մի խումբ համախոհների հետ նա որոշում է Սևանի կղզում դպրոց բաց անել: Աբովյանը, իհարկե, արդեն ստեղծագործում էր. օրինակ՝

հայտնի է «Կարօտութիւն նախնի վայլէջութեանց հայրենեաց իմոց» գրաբար գրված գործը, գրում էր տաղեր, սակայն Էջմիածնի վանքի սահմանափակ մթնոլորտը, կիսագրագետ կրոնավորների բարքերը և տաղտուկ միջավայրը կաշկանդում էին ազատ մտքի ցանկացած թռիչք ու գործունեություն: Շրջապատում գրեթե չկային եկեղեցականներ, ովքեր «հրեշտականման առաքինի կրոնավորություն» անեին¹: Այդ տգետ և նյութապաշտ շրջապատի նկատմամբ Աբովյանի ապրումները Ակսել Բակունցը իրավացիորեն բնութագրում է որպես «զայրույթի սրբազան կրակով» տոգորված պահեր՝ գրելով. «Օ՛, խստապարանոց և տնքացյալ ջլբուրակերքն առաքելաշավիղ աթոռո, որ զանազանեն միայն օգուտ որկորի և ի մեջ թանձրացյալ խավարամտության մնան իբրև անմաքուր խոզ ի տիղմն»²:

Մի քանի դար տևած պարսկական ու թուրքական տիրապետությունը, բռնագաղթերը, աղքատությունը, թալանը, պատերազմները պատճառ էին դարձել, որ հայկական շատ բնակավայրերում մուսուլման բնակչությունը գերակշիռ դառնա, ինչը հանգեցրել էր նաև նրան, որ հայ մարդը հասել էր մտավոր խեղճության, հոգևոր ստրկության ու ազգային թշվառ կացության: Աբովյանը տեսնում էր, որ ամբողջ Կովկասն է թաղված խավարի մեջ, իսկ Հարավը միմիայն «ուզիտություն էր շնչում»: Ուրեմն պատահական չէր, որ նա իր հայացքը անընդհատ հատում էր դեպի Ռուսաստան ու Եվրոպա: Նման պարագաներում հայտնի չէ, թե ինչ կլինեք Աբովյանի հետ, եթե դեր չխաղար պատահականությունը:

1811 թ. Ֆրիդրիխ Պարրոտը բարձրացել էր Կազբեկի գագաթը և հենց այնտեղից նշմարել Արարատը: Պարրոտի արշավախումբը լոկ հետաքրքրությունից չէ, որ ցանկանում էր բարձրանալ Արարատի գագաթը: Ընդլայնվող ռուսական կայսրությունը գիտական ու ռազմական հետազոտությունների կարիք էր զգում: Հայտնի իրողություն էր, որ կայսրության ամեն մի նոր նվաճումից առաջ կամ հետո գիտական ուսումնասիրություններ էին կատարվում ոչ միայն բնակլիմայական պայմանների, այլև գյուղատնտեսական հողերի, բնակչության թվաքանակի ու կազմի, ինչպես նաև բնապաշարային այլևայլ հնարավորությունների ճշգրտման ուղղությամբ:

1829 թ. Պարրոտի ժամանումը Հայաստան և Արարատի վերելքի նախատեսումն այն առիթը դարձան, որ Էջմիածնի վանքի թարգման և դպիր Աբովյանը, իր ձիրքին և ունակություններին համապատասխան, բոլորովին նոր կյանքի մեջ մտնի ու իրականացնի իր առաջին ուխտը՝ բարձրանալ Արարատի գագաթը: Կարելի է հստակորեն ասել, որ, իրոք, Աբովյանի հայաստանյան կյանքի առաջին շրջանի կիզակետային իրողությունն Արարատի գագաթ բարձրանալը ու նրա «սառցանիստ գեղեցկությամբ գերվելը»³, **Արա-**

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1979, էջ 19:

² Բակունց Ա., Խաչատուր Աբովյան, Բակունց Ա., Երկեր, հ. III, Երևան, 1982, էջ 377:

³ Զարենց Ե., Ընտիր երկեր, Երևան, 1955, էջ 250:

բասի բարձրությունից բացված Հայաստան աշխարհի համայնապատկերով հիանալը եղան: Ինչպես գրում է նա իր «Նոր վկայություն Դորպատի պրոֆեսոր պարոն ֆոն Պարրոտի՝ Արարատի գագաթը իսկապես բարձրանալու մասին» հոդվածում, այնտեղից, ինչպես ափի մեջ, երևացել են «Երևանը, Արաքսը, Բայազետը, Եփրատը, Սևանա լիճը, Փոքր Մասիսը, Արագածը...» (էջ 547): **Հենց այդ պահից վերջանականորեն կազմավորվում է նրա կյանքի երկրորդ իմաստը, երկրորդ ուխտը՝ նվիրվել ազգին:** Արարատի հաղթահարումը իհարկե հերոսություն էր երիտասարդ ու անփորձ Աբովյանի կողմից, բայց բուն նշանակությունը ավելի մեծ մի բան եղավ: Պատկերավոր ասած՝ **Աբովյանը Արարատի վեհությունից իջնելով՝ բռնեց իր ժողովրդի ձեռքը և նրան իր հետ բարձրացրեց մինչև Արարատի գագաթները:** Այդ գործում չափազանց մեծ ու անգնահատելի է Ֆ. Պարրոտի դերը: Այդ նրա խնդրանքի շնորհիվ էր, որ Էջմիածնի սինոդը թույլատրեց Աբովյանին մասնակցելու Արարատի վերելքին, այդ նրա շնորհիվ էր, որ Աբովյանը հնարավորություն ստացավ Դորպատ մեկնելու և ստանալու համակողմանի ու լիակատար կրթություն:

Աբովյանի պատրաստակամությունը՝ ներգրավվել արշավախմբի կազմում և բարձրանալ Արարատի գագաթը, հետամտում էր իհարկե ոչ թե բնագիտական հետազոտություններ կատարելու կամ լեռնագնացային հնարավորությունները փորձելու (բավական է ասել, որ խումբը չուներ ոչ հատուկ հանդերձանք, ոչ էլ ալպինիստական կոշիկներ, և ամեն մի ոտնատեղ կացինով էր փորվում, իսկ թթվածնային քաղցր թոքերի բորբոքում էր առաջացնում. նշենք, որ մինչ այդ Աբովյանը հիվանդացել էր ժանտախտով), այլ ամենից առաջ **հետամնացության և սնտոխապաշտության դեմ կռվի, լույսի ու խավարի, առաջադիմության ու տգիտության միջև պայքարի նպատակ:** Այսպես, Աբովյանի ամբողջ կյանքի ընթացքում ուղեկից դարձան այդ երկու թշնամիները՝ բռնապետությունը և տգիտությունը: Եթե Արարատի գագաթը բարձրանալը մի կողմից՝ նպաստեց Աբովյանի անձի ճանաչմանը և Դորպատում ուսանելու ճանապարհ բացեց, ապա մյուս կողմից՝ մերժման, հոգեկան տանջանքների, կասկածի ու հալածանքների առիթ դարձավ: Եվ որքան էլ Աբովյանը մտաբերեր Մեսրոպ Մաշտոցի շարականներից մեկն ու աղոթեր, որ տերը «նենգավոր շուրթերից փրկեր» իրեն, միևնույնն է, ազատում չէր լինելու: Աբովյանին թշնամաբար են վերաբերվում ոչ միայն կրոնավորները (հատկապես Էջմիածնի վանականները և Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքի վանահայրը), այլև հայ մամուլը՝ նրան մեղադրելով հերետիկոսության մեջ՝ հրացան կրակելու համար, հավատուրացության մեջ, քանի որ տրորել էր սրբություն համարվող Նոյի տապանը: 1830 թ. շարադրած «Վերելք Արարատի գագաթը» հոդվածում Աբովյանը կատարում է մի շատ նուրբ ակնարկ այն մասին, որ Նոյյան տապան գոյություն չունի Արարատի գագաթին: Նկարագրելով Արարատի գագաթին իրեն պատած հրճվալից

վիճակը՝ նա գրում է, որ ինքը «ագահությամբ» որոնել է մի առարկա, «որը կարողանայի վերցնել հիշատակ, բայց խորին տխրությամբ պիտի ասեմ, որ ոչինչ չգտա: Պետք էր բավարարվել ձյան մի փոքրիկ կտորով և նրա հալոցից գոյացած ջրով» (էջ 542-543): Պարրոտին և Աբովյանին մեղադրել են նաև կեղծիքի մեջ, թե իբր արշավախումբը լեռան գագաթը չի հասել: Այս առիթով հայտնի է, որ իրոք արշավախմբի բոլոր անդամները չէ, որ հասել էին գագաթ: Եթե Տարտուի համալսարանի երեք ուսանող և Պետերբուրգից ժամանած գիտնականը հոգնության, ցրտից ու քարածայրերի անդունդներից վախենալու պատճառով էին հրաժարվել երրորդ փորձին մասնակցելուց, Ակոռիի գյուղացիները* սուրբ վայրը ոտք դնելու մեղավորությունից են սարսափել, ու միակ համաձայնությունը պայմանավորված է եղել Աբովյանի անձով, ով հոգևորական էր և, ըստ նրանց դատողության, կփրկեր իրենց չարից: Նշենք, որ Աբովյանը Արարատի գագաթ է բարձրացել վանականի հագուստով:

Աբովյանը, որ սնվում էր միայն թեյով և կծու պղպեղից պատրաստված հեղուկով, համարձակորեն շարունակել է մասնակցել վերելքին: Հետագայում Պարրոտը նրա մասին գրել է, թե նա այնպես էր պահում իրեն, կարծես թե իրենց գործը նրա գործը լիներ: 1829 թ. սեպտեմբերի 27-ին վեց հոգուց բաղկացած խումբը (Պարրոտից ու Աբովյանից բացի՝ երկու ռուս զինվորներ, երկու հայ գյուղացիներ) աշխարհում առաջին անգամ կանգնում է Արարատի գագաթին:

Վերադարձից հետո Աբովյանը ծեծի է ենթարկվել սևազգեստ «չիք տիրացուների» կողմից, մեղադրվել սրբապղծության մեջ: Կրոնավորները հատկապես ահաբեկված էին այն բանից, որ արշավախումբը կհայտարարի, թե Նոյյան տապան գոյություն չունի, ինչը լեռը կսրբազերծեր: Իր բացասական դերն էր խաղում նաև նախանձը: Աբովյանի այդ օրերի միակ մխիթարանքը մնացել էին իր վառ տպավորություններն ու հուշերը, երջանկության այն զգացումները, որոնք նա ունեցել էր այնտեղ, այն հզոր ապրումները, որոնք ծնվել էին շուրջբոլորը փոված քար լռությունից, մարդ քշող քամու զորությունից, լեռան գագաթից իջնելու անլուր դժվարություններից ու հոգու հարուցած հույզերից, նպատակին հասնելու հրճվանքից: Բայց ինչ արժեին այդ ամենը տգետ ու գռեհիկ շրջապատի համար: Ո՛չ ոք, ո՛չ ոք ի գորու չէր ընկալելու, որ իրենք գործ ունեն, Ն. Ադոնցի խոսքերով ասած, «խորհուրդը ճակատին եւ երազները հոգում»¹ աստվածատուր այն սուրբ մարդու հետ, ում անունը հենց Խաչատուր էր:

Այս ընթացքում թեև Աբովյանին առաջարկում են ստանձնել Վրաստանի հայկական թեմի եպիսկոպոսի պաշտոնը, սակայն նա չի համաձայնում և

---

* Ճնշման և հալածանքների պատճառով այդ գյուղացիները հետագայում ետ են առել իրենց երդումը և նոր երդում տվել, թե իրենք Արարատի գագաթը չեն բարձրացել:

¹ **Ադոնց Ն.**, Խաչատուր Աբովյանի վախճանը, **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 2006, էջ 536:

սպասում է Պարբոտի արշավախմբի խոստացված միջնորդությանը՝ Մոսկվայում կամ Պետերբուրգի կայսերական համալսարանում կրթություն ստանալու: Պարբոտի ջանքերի շնորհիվ Աբովյանի համար բացվում են ուրիշ հեռանկարներ՝ ուսանելու Դորպատի համալսարանում: Եվ «Խաչիկն անհայրենացյալ» ճամփա է ընկնում սովորելու «... դույզն ինչ գիտություն ի պետն հայ մանկանց»¹:

Աբովյանը 1830 թ. սկզբներին Դորպատ է մեկնում Թիֆլիսի վրայով, Մոսկվա-Պետերբուրգ ճանապարհով, ամիսներ շարունակ կրում անլուր չարչարանքներ, քաղց ու լքվածություն և միայն սեպտեմբերին տեղ հասնում: Նրա՝ Դորպատ մեկնման գործում մեծ է նաև Ֆ. Պարբոտի հայր Գ. Պարբոտի միջնորդական դերը ցարական իշխանությունների առջև: Աբովյանը առաջին անգամ էր, որ դուրս էր գալիս Կովկասից և ուղևորվում Եվրոպա: Հայ դպիրի կապանը հագին Աբովյանի առջև Դորպատը բոլորովին անծանոթ աշխարհներ է բացում: Այստեղ ուրիշ էին թե՛ մարդիկ, թե՛ բնությունը, թե՛ կենցաղը և թե՛ մշակույթը, որը հարուստ ու բազմաբնույթ էր, քանի որ քաղաքը գտնվում էր դեպի Պետերբուրգ գնացող ճանապարհի վրա, և Ռուսաստանի մայրաքաղաք ուղևորվող եվրոպացի շատ արվեստագետներ կանգ էին առնում այստեղ՝ ելույթներ ունենալու և համերգներ տալու: Դորպատի մշակութային մթնոլորտը XIX դարի 30-ական թվականներին լեցուն էր նաև էստոնա-լիտվական ազգային գաղափարներով, ազգային պատմության արժևորման ջանքերով և պատմագրական-մշակութային բազում խնդիրներ արծարծող «Դորպատյան տարեգիրք»-ի (Dorpater Jahrbücher) հրատարակումներով, որի IV համարում (1835 թ.) նյութեր են տպագրվել նաև Հայաստանի մասին: Աբովյանը չէր կարող ծանոթ չլինել տարեգրքի համարներին: Հավանական է, որ Հայաստանին վերաբերող նյութերի տպագրմանը նպաստել է նաև ինքը՝ Աբովյանը: Բայց ավելի հետաքրքրական է 1836 թվականից տպագրվող “InLand” ամսագրի հանգամանքը, որն իր հայացքն ուղղել էր դեպի գավառը՝ ուսումնասիրելով տեղի պատմությունը, լեզուն, մշակույթը, բանահյուսությունը, այսինքն՝ հենց այն ոլորտները, որոնցով Աբովյանը պիտի սկսեր զբաղվել Կովկաս վերադառնալուց հետո:

1830-ական թվականների Դորպատը, որ գտնվում էր Էմալիգի գետի երկու եզերքին ու շրջապատված էր թավ անտառով, ուներ շուրջ տասը հազար բնակիչ: Իր հնություններով ու պատմական արժեքներով այն, իհարկե, չէր կարող համեմատվել ո՛չ Երևանի և ո՛չ էլ Թիֆլիսի հետ: Կայսերական համալսարանը, որ հիմնվել էր 1632 թ., վերաբացվել էր 1802 թ.՝ Ալեքսանդր Առաջինի օրոք: Այն մի սյունազարդ շինություն էր, որտեղ սովորում էր շուրջ 600 ուսանող, դասերն ընթանում էին լատիներեն և գերմաներեն: Այստեղ եռացել է ուսանողական կյանքը, որը յուրատեսակ իշխանություն է եղել իշխանության մեջ՝ լի գարեջրի ու զինու խրախճանքներով, կոռիվներով, սիրա-

¹ **Բակունց Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 378:

հետություններով ու բաժանումներով: Դորպատյան ուսանողության նշանաբանը՝ «պատիվ, ազատություն, հայրենիք», շատ էր հարիր Աբովյանի մտածումներին ու նպատակներին: Այստեղ հենց սկզբից ջերմ է եղել շրջապատի վերաբերմունքը իրենց սիրելի պրոֆեսոր Պարրոտի հետ Արարատ լեռը բարձրացած Աբովյանի նկատմամբ: Ու թեև ռուսների նվաճումից հետո քաղաքի էստոնական Տարտու անվանումը փոխվել էր Յուրևի, և համալսարանը համադրում էր գերմանական ու ռուսական մշակույթները, սակայն քաղաքի բուն բնույթը չէր փոխվել և շարունակում էր մնալ, այսպես ասած, գերմանացված քաղաք, ինչը ապահովում էր համալսարանի՝ բողոքական ուղղվածություն ունեցող այդ օջախի, ուր տիրապետող աստվածաբանական ֆակուլտետից գատ գործում էին նաև իրավաբանական, փիլիսոփայական և բժշկական ֆակուլտետները, գիտական բարձր մակարդակը, որի նմանը ամբողջ Ռուսաստանում չկար: Նկատենք, որ համալսարանը միայն կրթական օջախ չէր, այլև մշակութային կենտրոն, ուր ուսուցանում էին նաև արվեստներ:

Աբովյանի ուսումնառությունը Դորպատում նախատեսված երկու տարվա փոխարեն տևեց հինգուկես տարի, որից չորսը ուսումնական եղան, մեկուկեսը՝ նաև գիտական հետազոտությունների: Դորպատում Աբովյանը ոչ միայն ստեղծագործել է, գրել բանաստեղծություններ, թարգմանություններ արել, այլև պատրաստել է գիտական ուսումնասիրություններ, օրինակ՝ «Գյուղական տների կառուցվածքը», օգնել համալսարանի գիտնական Վիլիելմ Վալտերին գերմաներեն թարգմանելու Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» գիրքը, շարադրել դորպատյան իր օրագրությունները, ձեռնարկել օտարներին հայերեն սովորեցնելու գործը: Չպետք է մոռանալ Աբովյանի այն գործունեությունը, որն ուղղված էր եվրոպական մի շարք գիտնականների՝ Ք. Ֆրիդրիխի, Թ. Գրասի, Ա. Հաքստհաուզենի, Հ. Պետերմանի և այլոց մեջ Հայաստանի նկատմամբ հետաքրքրության առաջացմանը: Աբովյանի շփումները, իհարկե, այսքանով չեն սահմանափակվել: Չի բացառվում, որ նա հանդիպել է նաև հետագայում էստոնական «Կալևիպոեգ» էպոսի կազմող Ֆրիդրիխ Կրեյցվալդի հետ (ով մեծ վաստակ ունի էստոներեն գրական լեզվի, ազգային գրականության ստեղծման ու բանահյուսության մշակման և մանավանդ ազգային ինքնագիտակցության հիմնադրման գործընթացներում), որի Դորպատում ուսանելու տարիները համընկնում են Աբովյանի ուսումնառության ժամանակաշրջանին: Այս ընթացքում Աբովյանը ազատ ունկնդրի կարգավիճակով հաճախել է նաև առանձին հայտնի գիտնականների դասերին, ուսանել Դորպատի ուսուցչական սեմինարիայում՝ հմտանալով դասավանդման մեթոդիկայի մեջ: Դորպատյան տարիները լեցուն եղան դժվարություններով, բայց և հազեցած խիստ օգտակար գիտելիքների ձեռքբերմամբ: Այստեղ նա ըստ ամենայնի ուսումնասիրեց ոչ միայն աստվածաբանական առարկաներ, այլև սովորեց այնպիսի ճշգրիտ գիտություններ, ինչպիսիք են՝ մաթեմատիկան, երկրաչա-

փությունը, ֆիզիկան, քիմիան, տիեզերագիտությունը, վիրաբուժությունը, մեխանիկան, սովորեց պարել, ձիավարել, սուսերամարտել, դաշնամուր և կիթառ նվագել, ուսումնասիրեց ֆիզկուլտուրա առարկան, որն առհասարակ անձանոթ մի բան էր Հայաստանի և Վրաստանի կրթական օջախների համար, հմտացավ գյուղատնտեսության, քարտեզագրության մեջ, տեղի գերմանացի արհեստավորներից սովորեց հացագործություն, ապակեգործություն, գրքի կազմարարություն, պատճենահանություն, շաքարագործություն, ինչպես նաև «զանազան ձեռագործութիւն»՝ նպատակ ունենալով հայրենիք ներմուծել ոչ միայն եվրոպական կենցաղի տարրեր, կատարել բարքերի փոփոխություններ, այլև նպաստել գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության որոշ ճյուղերի զարգացմանը: Ներսես Աշտարակեցուն գրված 1834 թ. հունիսի 10 թվակիր նամակից երևում է, որ Աբովյանը նախատեսել է Դորպատից իր հետ բերել նաև ուսումնական պարագաներ, երաժշտական գործիքներ, «գործիք մի էլեկտրական և օդահանութեան»¹:

Դորպատում է, որ Աբովյանը հնարավորություն ստացավ բնագրով կարդալու եվրոպական առաջատար հեղինակների՝ Շիլլերի, ում համարում էր իր հոգու պահապանն ու իր առաջնորդը, Գյոթեի, Ֆիխտեի և այլոց գործերը: Չի կարելի անտեսել նաև, որ Աբովյանը Դորպատում հաղորդակից դարձավ ոչ միայն եվրոպական քաղաքակրթությանը, այլև քաղաքավարական գրված ու չգրված կանոններին: Նա իմացավ, որ, ասե՛նք, որևէ բան հաստատելու համար անքաղաքավարություն է երդվելը, և բավական է միայն ասելը, որ նույնքան անընդունելի են բարձր ձայնով խոսելը կամ ծիծաղելը, արտահայտությունների մեջ զուսպ չլինելը և այլն: Տեղին է նկատել, որ Աբովյանը ամեն, ամեն բան նկատի է առել իր հետագա գործունեության ծավալման համար՝ անգամ նեղ անձնական կյանքը ծառայեցնելով իր ազգային ուխտի իրականացմանը: Օրինակ, այն կարծիքը կա, որ Աբովյանը հետագայում միտումնավոր է ամուսնացել քաղաքակիրթ օտարուհու՝ հետ՝ իր հայրենակիցներին եվրոպական կատարյալ ընտանիքի օրինակ ցույց տալու համար:

Դորպատում Աբովյանի գտնվելու տարիները մեկ անգամ ևս հաստատում են նրա արտակարգ ունակություններն ու բազում հետաքրքրությունները և հավաստում իր ժողովրդին նվիրվելու և լուսավորելու այն մեծ վճռականությունը, որը նա պիտի ծավալեր գիտության, կրթության ու ազգաշինության ասպարեզներում: Ընդհանրացնելով Աբովյանի կյանքի դորպատյան շրջանը՝ կարող ենք ասել, որ **այն հասկանշվում է ապագա գրողի ու լուսա-**

---

¹ Տե՛ս **Աբովյան Խ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, Երևան, 1961, էջ 156:

* Աբովյանը ամուսնացել է 1839 թ.՝ հայրական կողմից էստոնուհի, մայրական կողմից գերմանուհի Էմիլիե Լոոզեի հետ. նրանք ծանոթացել էին գերմանացի գաղթականների կողմից Քոի վտակներից մեկի ափին գտնվող Եկատերինֆելդ ավանում, որին Աբովյանը իր վեպում «Նեմեցի կոլոն» է անվանում: Նրանք ունեցել են երկու զավակ՝ որդին՝ Վարդանը և դուստրը՝ Զարմանդուխտը:

վորչի՝ եվրոպական չափանիշներով գիտական ունակությունների ձեռքբերումներով, աշխարհայացքի բեկումնային շրջադարձով, իր ծրագրերի իրականացման համար նախահիմքերի ստեղծմամբ: Աբովյանը Դորպատում ստացավ այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր իր ժողովրդի կրթության, գրականության զարգացման ու ազգային երազանքների իրականացման գործում՝ **դառնալու համար նորարար ու սկզբնավորող** հայ նոր գրականության, ճիշտ այնպես, ինչպես Մաշտոցը՝ հայ գրերի, Կորյունը՝ հայերեն առաջին պատմական երկի, Կոմիտասը՝ հայ մեղեդու:

Աբովյանի ծրագրերից առաջնայինն ու կարևորը, իհարկե, աշխարհաբար լեզվի հիմնավորումն ու տարածումն էր*, ինչը պիտի նպաստեր ժողովրդի միասնականացմանը (գրաբարը պարփակվել էր վանքերում, և ժողովուրդը անհաղորդ էր նրան), որն իր հերթին պիտի նպաստեր ինքնուրույն պետականության ստեղծմանը: Իսկ ճանապարհը մեկն էր, և դա, ինչպես գրում է Աբովյանը իր «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը» հոդվածում, աղքատ երեխաներին սովորեցնելը և իր գիտելիքները նրանց հաղորդելն էր, ժողովրդին ընթերցասեր դարձնելը, եվրոպական մակարդակի գրականություն ստեղծելը, մի խոսքով՝ լուսավորություն տարածելը: Այդ ամենի մասին Աբովյանը գրել է ամեն անգամ, երբ մտածել է իր կյանքի մասին՝ միշտ մտավախություն հայտնելով, թե՛ «... ախր ի՞նչ արի էս աշխարքում, որ ինձ էլ ողորմի տան, ախր ի՞նչ հիշատակ եղ քցեցի, որ ինձ էլ հիշեն» (էջ 651):

Իսկ կրթել և լուսավորել, ըստ Աբովյանի, նշանակում էր ուսումնաստեչ դարձնել աշակերտներին, քաղաքակրթել մարդկանց, նշանակում էր ազգի «բերանը լեզու դնել», «սրտներումը՝ դվաթ», ինչը ասել էր՝ նրան **գործունեության մղել**: Աշխարհին պետք չգալու, այսինքն՝ այդ ծրագրերը իրականացնելու անհնարինության պատճառների մասին իր մտավախությունը Աբովյանը հայտնում է նաև «Թուրքի աղչիկը» պատմվածքում, ուր նա, ընդվզելով մարդկանց մեջ աստվածային սիրո վերացման ու թշնամության արմատացման դեմ, ցանկանում է «կույր, խավար մտքի փարդի պատռում»¹:

Դեպի հայրենիք դարձի ճամփին Աբովյանը այցելում է Ռուսաստանի մայրաքաղաք, հանդիպում մի շարք ռուս պաշտոնյաների ու մտավորականների, այդ թվում և “История государства Российского” 12-հատորյակի հեղինակ, պատմաբան Ն. Կարամզինին**՝ բարձրացնում ազգանպաստ մի շարք

---

* Մինչև Աբովյանի վեպը հայ միջնադարյան պոեզիան իր միջին հայերենի դրսևորումներով, ինչպես և աշխարհաբար արևմտահայերենով տպված գրքեր (որոնցից մեկն էլ Աբովյանի վեպի «Յառաջաբանում» հիշատակվող «Ռուպենտոնի պատմություն» գիրքն է, որը Դ. Դեֆոյի «Ռոբինզոն Կրուզո» վեպն է) արդեն կային: Հիշատակենք նաև 1834 թ. Մոսկվայում աշխարհաբարով տպագրված Նոր կտակարանը, որը հրատարակել էին Շուշիի բողոքական քարոզիչները:

¹ Նույն տեղում, հ. 4, Երևան, 1947, էջ 33:

** Ն. Կարամզինի գրքերի պատմահայրենասիրական բնույթը, կարծում ենք, քիչ դեր չի խաղացել այն բանում, որ Աբովյանի վեպն էլ լեցուն է բազում պատմական էրևակարաններով ու փաստերով:

հարցեր, որոնք, սակայն, այդպես էլ մնացին անարձագանք: Մա, իհարկե, չի նշանակում, թե ռուսական իշխանությունները պակաս դեր են խաղացել Աբովյանի կյանքում: Չպետք է մոռանալ, որ այդ իշխանություններն էին, որ հնարավորություն տվեցին Աբովյանին ուսանելու Դորպատում և կրթաթոշակ ստանալու, իսկ գրողի անհայտացումից հետո նրա կնոջն ու երեխաներին ապահովեցին պետական նպաստով:

Երբ 1836 թ. Աբովյանը Դորպատից վերադարձավ Կովկաս, տիրապետում էր ավելի քան ութ օտար լեզուների՝ գերմաներեն, ռուսերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, թուրքերեն, պարսկերեն, քրդերեն, վրացերեն: Նրա համար իրոք կարելի է ասել այն, ինչ գրել է Կորյունը Մ. Մաշտոցի վերաբերյալ. «Կրթվելով հելլենական (այս դեպքում՝ եվրոպական - Ա. Ա.) դպրությամբ» նա «ամեն պատրաստությամբ զարդարել էր իրեն»¹: Դորպատից հետո Թիֆլիսում մնալու որոշումը ըստ ամենայնի պայմանավորված էր նրանով, որ Էջմիածնի խավարամիտ կղերը ամեն գնով թույլ չէր տալու Աբովյանին իրականացնելու իր ծրագրերը: Թիֆլիսը մշակութային ու կրթական կյանքի ավելի բարենպաստ ու լայն պայմաններ կարող էր ընձեռել, հնարավոր է, որ կար նաև նյութականի խնդիրը, ինչը պակաս կարևոր չէր նորավարտ Աբովյանի համար: Ցավոք, ինչպես Թիֆլիսը, այնպես էլ հետագայում Երևանը, Աբովյանի կատարած ամեն մի առաջադիմական քայլի դիմաց հարյուրավոր պատնեշներ կառուցեցին: Չէ՞ որ խավարամիտ շրջապատի համար բոլոր ժամանակներում էլ անհաճո է այն մարդը, ով ուզում է փոփոխություններ մտցել կյանքի բնագավառներում: Կրթական ու մշակութային այն հսկա պաշարը, որ նա ուներ, թվում է, թե անմիջապես իր կիրառումը պիտի գտներ կիսաֆեոդալական այդ միջավայրում, ու մանավանդ սովոր պիտի լիներ նրան սպասողների քանակը: Իրականում այդպես չեղավ:

Աբովյանը, մնալով հանդերձ իր կրոնական կոչման մեջ, Դորպատից իր հետ ավելի շատ բերել էր աշխարհիկ ծրագրեր ու գիտելիքներ, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին խավարի մեջ խարխափող իր երկրացիներին: Նրա կյանքում ու մտածելակերպում ահռելի փոփոխություններ էին կատարվել, բայց ոչինչ չէր փոխվել ո՛չ հարազատ երկրում և ո՛չ էլ Թիֆլիսում: Նա մերժում է ստանում նաև բոլոր այն ունևորներից, ում դիմել էր իր ուսումնական ու կրթական ծրագրերին օժանդակելու համար: Ամենուր նրան ընդունեցին որպես մի մարդու, որը Եվրոպայից իր հետ բերել է միայն տարօրինակ ու օտար գաղափարներ: Աբովյանի ու նրա ծրագրերի դեմ սկսում են գործել Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը, ով «լավ կարգաւորի» հակապատկերն էր (նրա գործունեությունը «Վերքում» սուր քննադատությամբ է ներկայացրել Աբովյանը), և հատկապես Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսը: Աբովյանը շատ շուտ է համոզվում, որ ոչ մեկը «ականջ չի դնելու» իր կրթական ծրագրերին: Կաթողիկոսը, ծանոթանալով

¹ Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 25-26:

«եվրոպացոց օրինակով» Անդրկովկասում դպրոց բացելու Աբովյանի ծրագրերին և կարդալով Ռուսաստանի պաշտոնական անձանցից բերված երաշխավորությունները՝ պոռթկացել է. «Ի՞նչ, հրամանաւ գա՛ս ի վերայ իմ, վտարանդեալդ ի հաւատոյ... դո՛ւ լաւ խմորել կարես զմիտս անմեղաց, այլ կրթել զնոսա չէ քո գործ»¹: Ձավեշտալին այն է, որ Թիֆլիսի գավառական դպրոցում ուսուցչի պաշտոն տալու համար Աբովյանից պահանջել են ուսուցչական քննություն հանձնել: Եվ սա այն դեպքում, երբ Աբովյանը հեղինակավոր գիտնականների կողմից Դորպատում արդեն քննվել էր պատմություն, աշխարհագրություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, բնագիտություն, ռուսերեն, գերմաներեն, լատիներեն առարկաներից և դասավանդելու իրավունք ստացել: Իր կյանքի այդ ծանր օրերի վերաբերյալ հետագայում Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված նամակում Աբովյանը գրում է, որ կարոտ ավուր պարենի՝ ինքը «ստիպեալ ի չքաւորութենէ՝ մտի ի պաշտօն արքունական, զոր ոչն երբէք կամէի»²: Աբովյանը հեռանում է իր հոգևոր կոչումից և շուրջ հինգ տարի՝ 1837 թվականից մինչև 1843 թ., Թիֆլիսում աշխատում որպես տեղական գավառական դպրոցի տեսուչ և ուսուցիչ՝ միևնույն ժամանակ սկզբում պարապելով մասնավոր աշակերտների հետ, իսկ հետո բաց անելով մասնավոր արական պանսիոնատ-դպրոց՝ ժողովրդական ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով, որը փակվում է 1843 թ. (ինչը շատ ծանր է տանում Աբովյանը), և ուր դասավանդել է դորպատյան առաջավոր ուսումնական ծրագրերի հիման վրա կազմված առարկաներ: Այստեղ ուսուցանվել են նաև նկարչություն, երաժշտություն առարկաները: Այս ընթացքում Աբովյանը կազմում է նոր ուսումնական ձեռնարկներ՝ նպատակ ունենալով հոգևոր արթնացում խթանող նոր ուժերի միջոցով տարածել իր ծրագրերն ու նպատակները, պատրաստել գաղափարակիրներ, որ ազգի փրկության «բարի սերմերը» սփռեն ուրիշների սրտերում: Նա իր աշակերտներին, որոնց թվում քիչ չէին նաև վրացիները և այլազգիները, հանձնարարում է մշտապես շարունակել իրենց ուսումնառությունը, իսկ լավագույններին խորհուրդ տալիս ուսումը շարունակել ինչպես Լազարյան դպրոցում, այնպես էլ մանավանդ Դորպատում: Նրա աշակերտներից ոմանք՝ Գ. Խատիայանը, Գ. Գեղամյանը, Գ. Շահնազարյանը, հետագայում նաև Աբովյանի որդին՝ Վ. Աբովյանը, իրոք ուսանեցին Դորպատում, որտեղ, Աբովյանից զատ, առաջին սովորողներից եղավ հետագայում ազգային ու մշակութային մեծ գործունեություն ծավալած Ստեփանոս Նազարյանցը, ով մայրական կողմից բարեկամ էր Աբովյանին, և ում Դորպատի համալսարանում սովորելուն մեծ նպաստ էր բերել Աբովյանը: Այս ընթացքում Աբովյանի դիրքորոշումը միանշանակ հանգում է այն համոզման, որ **մարդկային հոգին, ազգային կացությունը, մշակույթն ու լեզուն պետք է լինեն ինքնուրույն, ճիշտ այնպես, ինչպես որ**

¹ **Աբովյան Խ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, էջ 268:

² Նույն տեղում:

ազատ ու ինքնություն պետք է լինեն հայրենի հողն ու երկիրը: «Լուսավորություն, կրթություն, միացած իսկական քրիստոնեական մտածողության հետ – սրանք են որևէ ազգի գոյության հիմնաքարերը», - գրել է նա գերմաներեն շարադրված իր նամակներից մեկում¹: Եվ ելակետը մեկն է. տո՛ւր ժողովրդին ազատություն ու դի՛ր նրան բնականոն պայմանների մեջ, և նա կարարի իր երջանկությունը: Ազատություն ասելով՝ Աբովյանը, իհարկե, լոկ ֆիզիկական ու տնտեսական կաշկանդումների վերացումը նկատի չուներ: Նրա երազածը շատ ավելի բարձր մի բան էր, որ հանգում է ոգեղեն ազատության, ազգի ու անհատի անկաշկանդ գործունեության, կրթության համատարածման ու մշակույթի անբռնագրոս զարգացման: Նրա փայփայած երազանքներից մեկն էլ ժողովուրդների միջև բարեկամության ու համերաշխության ստեղծումն էր: Այդ գաղափարների տարածման վկայությունն են գերմաներենով գրված «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին» ուսումնասիրությունը, հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների կյանքի մի շարք կողմեր բացահայտող «Մեկ-երկու խոսք էլ հայոց վրա», «Գյուղական տների կառուցվածքը» և այլ գործերը:

Որքան էլ ճնշիչ, այնուամենայնիվ Աբովյանի կյանքի թիֆլիսյան երկրորդ շրջանը ամենից բեղունը եղավ և նշանավորվեց մի շարք գործերի ստեղծմամբ: Նա այստեղ է, որ 1841 թ. գրեց իր գլուխգործոցը՝ հայ ժողովրդին զարթոնքի ու մարտնչման կոչող, նրա գնալիք ուղին մատնացույց անող «Վերք Հայաստանի» վեպը, որը եկավ հաստատելու, որ ժողովրդի կյանքում հերոսի արյունը և գրողի մեղանը նույն մեծ արժեքն ունեն (վեպի առաջին՝ 1858 թ., և երկրորդ՝ 1908 թ., տպագրությունները եղել են հենց Թիֆլիսում: Երևանում այն առաջին անգամ տպագրվել է միայն 80 տարի անց՝ 1939 թ., իսկ վրացերեն՝ 1960 թ.): Դարձյալ Թիֆլիսում է, որ 1860 թ. տպագրվեց վեպի՝ նախկինում գրաքննության կողմից արգելված «Զանգի» հասվածը: Այստեղ է գրվել «Հազարփեշենի» նախնական տարբերակը, «Ամերիկու լիս քցիլը», «Պարապ վախտի խաղալիքը», «Զվարճալի ու կարճ պատմությունքը», «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը», նաև բազում առակներ և մի շարք ուսումնասիրություններ ու հոդվածներ, թարգմանվել Ա. Կոցեբուի «Ֆեոդորա» դրաման, որը վերնագրել է «Ֆեոդորա կամ որդիական սեր», պատրաստվել հայերենի և ռուսերենի քերականությանը վերաբերող նյութերը: Մինչև այդ՝ “Тифлисские ведомости” շաբաթաթերթի 1831 թ. թիվ 21-23 համարներում արդեն տպագրել էր «Ճանապարհորդություն պարոն պրոֆեսոր Պարրոտի և Խաչատուր դպիր Աբովյանի: Համառոտ ստորագրությամբ հանդերձ Արարատյան լեռին, որ է Մասիս» հոդվածը, որը նրա առաջին տպագիր գործն է, իսկ երկրորդ փորձը՝ տպագրել «Նախաշավիղ կրթությանը», կիսատ է մնացել: Այդ՝ ստեղծագործական առումով թիֆլիսյան երկրորդ շրջանը հարուստ եղավ, բայց և

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 243:

ուղեկցվեց տևական խոչընդոտներով, որոնց պատճառով, ինչպես երևում է 1839 թ. Մ. Ն. Մուսին-Պուշկինին, Խ. Ֆրենին, Ս. Ուվարովին գրած նամակներից, Աբովյանը փորձեր է արել ստանալու Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի ղեկավարումը կամ «Պետերբուրգում մի անկյուն գտնել», իսկ «գուցե հեռի նա», որտեղ կարողանար մի կտոր հաց հայթայթել: Թիֆլիսից հեռանալու պատճառների մասին գրողը 1847 թ. դեկտեմբերին Խ. Ֆրենին ուղղած նամակում գրել է. «Նախանձը և պաշտոնակիցներին կրած բազմատեսակ հալածանքները հարկադրեցին ինձ ընդմիջտ թողնել Թիֆլիսը և իմ սիրելի հաստատությունը (իմա՝ մասնավոր պանսիոնը - Ա. Ա.), որ ես բաց էի արել...»¹:

1843 թ. Աբովյանը իր դիմումի համաձայն ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից և նշանակվում Երևանի նահանգային ուսումնարանի վերատեսուչ:

Աբովյանի գործունեությունը Երևանում կարճ տևեց, ընդամենը հինգ տարի՝ լի արագ զարգացող դեպքերով: Նրա կյանքի այդ հատվածի ուշագրավ երևույթներից մեկն այն է, որ XIX դարի հայ մշակութային ու գրական նշանավոր գործիչներից Աբովյանը միակն էր, որն ապրեց ու ստեղծագործեց բուն Հայաստանում:

Նա նախատեսում էր Երևանում հիմնել երեք տեսակի դպրոցներ, որոնք պիտի պատրաստեին ուսուցիչներ, կրոնավորներ, արհեստավորներ ու գյուղատնտեսությամբ զբաղվողներ: Այս ընթացքում նա գրում է «Առաջին սեր», «Թուրքի աղչիկը» և մի շարք այլ գործեր, 1847 թ. այցելում Անի և շարադրում «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները»:

Երևանում Աբովյանը 1844 թ. մասնակցում է գերմանացի պրոֆ. Հ. Արիխի՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու երեք ձախողված փորձերին, որի պատճառով հակասություն է առաջանում նրանց միջև, սակայն 1846 թ. անգլիական արշավախմբի հետ նա նորից է բարձրանում Արարատի գագաթը:

1845 թ. Աբովյանը դիմում է Ներսես Աշտարակեցուն՝ հոգևոր կոչում ստանալու համար, բանահյուսական նյութեր է հավաքում քրդերի ու եզդիների կենցաղի վերաբերյալ: 1846 թ. ստանում է կոլեգիական ասեսորի աստիճան, այցելում Թիֆլիս: 1847 թ. Թիֆլիսի “Кавказ” թերթում տպագրում է «Նոր վերելք Արարատի գագաթը» հոդվածը: Նույն թվականին մահանում է նրա մայրը (հայրը մահացել էր 1834 թ.): 1848 թ. վերջին անգամ լինում է Թիֆլիսում: Հրաժարական է տալիս իր երևանյան պաշտոնից, հանձնում դպրոցի գործերը*:

Աբովյանի՝ այս շրջանի կյանքը լեցուն էր ընտանեկան, անձնական ու կրթական խնդիրների բազում մտահոգություններով, որոնց հավելվում էին ազգային ու քաղաքական իրադարձությունների ողբերգական գործընթացները՝ ռուսական իշխանությունները ոչ միայն չէին նպաստում Հայաստանի

¹ Նույն տեղում, էջ 293:

* Ստուգումները ցույց են տվել, որ գանձարկյում և գործերում որևէ խախտում չի եղել:

ինքնուրույն պետականության վերականգնման ծրագրերին, այլև արգելափակում էին ամեն մի նման փորձ կամ ձեռնարկում: Աբովյանը տեսնում էր, որ իր ժողովուրդը «դեռ հառաչում է բռնակալության լծի տակ»¹, որ «...ախտք և ապականությունք, կեր և հափշտակություն, ամենայն ուրեք մաշէ և կեղեքէ զազգն ողորմելի»², որոնք Աբովյանին մղում են հոգեկան ծանր ապրումների: Իր այդ վիճակի մասին նա գրում է ոչ միայն ժամանակի հայտնի մտավորականներին՝ Լազարյան ճեմարանի տեսուչ Մ. Էմինին, Խ. Ֆրենին, Պարրոտի այրի Է. Պարրոտին, Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, Ներսես Աշտարակեցուն և այլոց ուղղված նամակներում, այլև անգամ իր գեղարվեստական գործերում: Օրինակ, «Թուրքի աղչիկը» պատմվածքում, որտեղ մեծ վշտով է արձանագրում իր ապրած սարսափի զգացողությունները, որոնք արդյունք էին Ռուսաստանից եկած «մեծ մարդու» գործունեության, «բարեկամների» դավաճանության ու «թշնամիների մատնության», և մանավանդ այն տհաճ զգացողության, որ հետևանք էր «Պետերբուրգ, Մոսկով, Թիֆլիզ լցված»³ գանգատներով:

Պատմական անբարենպաստ դեպքերը, XVII դարի վերջերից սկսած, հայ ժողովրդին ստիպել էին իր հայացքը հառել դեպի Ռուսաստան: Պարսկաթուրքական դարեր տևած տիրապետությունները ոչ միայն ճնշել ու թալանել էին հայերին, այլև հաճախ ուղեկցվել Հայաստանի տարածքում միմյանց դեմ վարվող պատերազմներով, որոնց եկան ավելանալու Հերակլ II-ի 1751, 1765, 1779 թթ. արշավանքները դեպի Հայաստան: Դեռևս 1703 թ. հայ մելիքները աղերսներով դիմել էին Պետրոս Մեծին, թե նրանով պետք է լինի «ամենայն քրիստոնեից արձակումը»⁴: Իսկ ազատագրել Հայաստանը նշանակում էր նաև դեպի հայրենիք ճանապարհ բացել օտարության մեջ ապրող հայերի համար, որի վերաբերյալ Աբովյանը իր վեպում գրում էր. «... ցրվյալ ազգը էլ ետ իրանց աշխարհը բերել» (էջ 231):

Սակայն Աբովյանը տեսնում էր, որ նոր օրերում՝ պարսկաթուրքական բռնությունների վերացումից հետո էլ ոչինչ չէր փոխվել: Ավելին, կյանք էին ներխուժել նոր չարիքներ՝ իր խոսքով ասած՝ «խառնաբարոյությունը», բարքերի ապականությունը, խաբեբայությունը, մարդկանց ատելության մեծացումը, «հավատի հովիվների խառնակենցաղայնությունն» ու համընդհանուր սոցիալությունը: Այս իմաստով բնութագրական է Աբովյանի՝ Ներսես կաթողիկոսին* ուղղած 1847 թվակիր նամակը, ուր նա գրում է, որ ինքը Հայաստան

¹ Նույն տեղում, էջ 242:

² Նույն տեղում, էջ 267:

³ Նույն տեղում, էջ 20:

⁴ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Русско-армянские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, часть I, Ереван, 1964, с. 240.

* Աբովյանի կյանքում մեծ դեր է խաղացել Ներսես Աշտարակեցին, որ Վրաստանի և Բեսարաբիայի հայոց հոգևոր առաջնորդ լինելուց հետո 1837 թ. ընտրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Նա մասնակցել էր 1827 թ. մղված ռազմական գործողություններին, մշտապես

տան է եկել ուխտի, սակայն «չարաչար սխալվել է», որ իրականության իր տեսածն ու գտածը քարերին անցամ «աղաղակել» են տալիս: Աբովյանը այդ նամակում բողոքում է, թե «ընդէ ր խաբեն գմեգ կեղծավոր լրագիրք Կովկասի փառօք և բարեբախտութեամբ ազգի»: Նամակում Աբովյանն այն միտքն է հայտնում, որ Հայաստանի ազատությունից օգուտ չկա, և Հայաստանը իրականում «... առաւել ևս ի խաւարի տգիտութեան դանդաչէ, քան յաւուրս առաջինս ընդ բռնութեամբ բարբարոսաց»¹:

Ահա հենց այս գաղափարադրություն է, որ խտացված է Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի գլխավոր ասելիքը՝ **պայքար ամեն մի բռնակալության դեմ՝ ում կողմից և որ ժամանակահատվածում էլ այն դրսևորվի՝ մի գաղափար, որ արդիական հնչեղություն ունի բոլոր հայ սերունդների համար:**

Աբովյանի կյանքի այս վերջին շրջանի ամենաբնութագրական հատկանիշը իր փայփայած պատրանքներից վերջնականապես հիասթափությունն է, որի հիմնական պատճառն այն էր, որ **հայ մարդը շարունակում էր դուրս մնալ քաղաքակրթությունից, ու մանավանդ այն, որ ռուսական ողջունված մուտքը վերաճել էր ռուսական տիրապետության, ուր բացառվում էր դարերի ընթացքում ոչնչացված հայկական ինքնության վերականգնման որևէ հնարավորություն:** Աբովյանն իր վեպով իրականում հենց այդ առկա բռնատիրությունն էր քննադատում և ոչ թե լոկ ողջունում պարսկական կամ թուրքական բռնություններից ազատագրումը, որը վեպը գրելու ժամանակահատվածի հարաբերությամբ արդեն ժամանակավրեպ մի հարց էր, անցյալ և չուներ ոչ մի արդիականություն: Աբովյանը, այո՛, գրել է իր վեպում, թե ցանկալի է, որ Հայաստանը ռուսի «արծվի թների տակին գորանա», բայց և շարունակել, որ իր «դարդերը մոռանալուց հետո» ազգը պիտի միավորվի, իր երկիրը պիտի «**էլ ետ իր առջին փառքին հասնի**» (ընդգծումը մերն է – Ա. Ա.): Դիմելով ժողովրդին՝ Աբովյանը իր բանաստեղծություններից մեկում գրում է.

Խելքդ ժողովես, լինիս կտրիճ հայ

.....

Փոքր դինջանաս ու քո աշխարհքին

Մուղայիթ կենաս, արյունդ թափես (էջ 204),

որը նշանակում էր ինքնուրույնության, անկախության ու պետականության հասնել:

Աբովյանի՝ նոր իշխանությունների նկատմամբ քաղաքական դիրքորոշման փոփոխման ամենամեծ ապացույցն իհարկե մնում է իր վեպին տրված

հորդորել, որ ռուսներին ցույց տրվի օգնություն, հիմնել էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: Թե՛ կրթական և թե՛ ազգային խնդիրներում Աբովյանի և կաթողիկոսի ծրագրերն ու աշխարհայացքը շատ բաներով համընկնում էին, սակայն կաթողիկոսը մինչև վերջ հավատարիմ չմնաց այդ ծրագրերին, և նրա վարած քաղաքականության մեջ նկատելի դարձան հետընթաց գործողություններ, որոնք Աբովյանը խիստ ցավալի տարավ:

¹ Նույն տեղում, էջ 295:

վերնագիրը՝ «Վերք Հայաստանի» և դրան հավելագրած «Ողբ հայրենասիրի» ենթախորագիրը: Հիասթափության ու հուսահության այդ դրսևորումները նրա մեջ տեղ էին գտել դեռևս Դորպատից վերադառնալուց անմիջապես հետո, որոնք արտահայտվել են այդ ընթացքում շարադրած նրա մի շարք գործերում, այդ թվում և 1837 թ. գրված «Ձարթնուք ի միտս իմ կրկին կենդանի» տողով սկսվող բանաստեղծությունում.

*Ի վայրս ծննդեան ի ծոց հայրենեաց
Թափառիմ անոյս, անճար, անմխիթար,
Թէն խաւարին իմ կեանք խղճալի
Չի՛ք որ՝ որ լիցի սրտառուչ ինձ աստ (էջ 467):*

Եվ իրոք, Աբովյանի կյանքի վերջին տարիներին «Չի՛ք որ», որ մխիթարեր ու օգներ «նեղեալ» Աբովյանին, ու հենց այդ պատճառով բանաստեղծության ավարտին գրողը ձևակերպել է իր «վերջին վճիռը».

Որոյ վերջին վճիռն է դառնալ ի հող:

Իր վեպի չափածո ընծայականում գրված ինքնաբնութագիրը՝ «Վաղուց գլխիկոր թախծեալ իմ քնար», հենց այն ճշմարտությունն էր, որ բաժին էր ընկել ոչ միայն Աբովյանի ստեղծագործությունների ճակատագրին, այլև Աբովյան մարդուն ու նրա ժողովրդին: 1845 թ. Ներսես Աշտարակեցուն գրած իր նամակում Աբովյանը մեկ անգամ ևս հավաստում է հայրենիքի համար իր գոհողության պատրաստակամության մասին. «Չի՛ք իմ այլ կեանք, քան բարեբախտութիւն Հայրենեաց: ... պատրաստ եմ հոգով և մարմնով և խաչ ելանել ի սիրոյ առ Հայրենիս»¹:

Սկսած 1836 թ. մինչև իր կյանքի ողբերգական ավարտը՝ 1848 թ., այսինքն՝ տասներկու տարի, Աբովյանը, գոհողության ու ինքնամոռացության հասնող խիզախությամբ Թիֆլիսում և Երևանում նվիրվեց ուսուցչության. Կորյունի խոսքերով ասած՝ «ուսման բովի մեջ» մտցնելով իր աշակերտներին, զբաղվեց գրականությամբ, բանահավաքությամբ, թարգմանչությամբ, ազգային կյանքի մեծ ու փոքր խնդիրներով, և այդ ամենը անլուր հալածանքների ու չարախոսությունների ուղեկցությամբ, ընդհուպ այն աստիճան, որ արդեն 1846 թ. որոշել էր թողնել ամեն ինչ և զբաղվել միայն հողագործությամբ:

Շատ, չափազանց շատ էին այն պատճառները, որ Աբովյանի կյանքի վերջին տարիները լցվեին անհաղթահարելի դժվարություններով ու բարդություններով, որոնց մեջ ետին տեղ չէին զբաղեցնում նաև Երևանի գավառապետի ու ոստիկանապետի հալածանքները: Մի պահ ասես նոր դուռ էր բացվելու նրա հետագա հայրենանվեր գործունեության համար: Ներսես Աշտարակեցու կողմից նա նշանակվում է Տփղիսի Ներսիսյան դպրոցի տնօրեն: Դա կարող էր նրա կյանքի ևս մի թիֆլիսյան շրջան լինել... Մակայն 1848 թ. չարագուշակ առավոտը եկավ վերջ դնելու ամեն բանի:

¹ Նույն տեղում, էջ 269:

Աբովյանի անհայտացումից հետո էլ նրա կյանքին հատկանշական որոշ երևույթներ շարունակվեցին. Էստոնիայում թեև կանգուն է Էմայիզի գետի ափին 1978 թ. կանգնեցված նրա հուշարձանը, սակայն այլևս չկա Աբովյանի անվան փողոցը, ավելի քան 20 տարի վերացվել էր Տարտուի համալսարանում բացված նրա անվան ամբիոնը (այն վերականգնվեց 2010 թ.՝ Աբովյանի ծննդյան 200-ամյակի և Արարատի գագաթը բարձրանալու 180-ամյակին նվիրված ուշացած ցուցահանդեսի բացման առիթով), իսկ 1980-ականների վերջերին Երևանում, ցավոք, վանդալիզմի հասնող վերաբերմունք ցուցաբերվեց հայ «վայ հայրենասերների» կողմից, ովքեր իրենց քաջությունը հաստատելու համար կրակեցին Աբովյանի արձանի վրա, որն առանց այդ էլ երկար տարիներ մնացել էր Փարիզի ձուլարաններից մեկում և միայն մի քանի նվիրյալ հայերի շնորհիվ հրաշքով փրկվել վերածուլումից, որը լինելով երբևէ մեր իրականության մեջ առհասարակ հայ գրողի պատվին կանգնեցված առաջին գործը՝ այն այսօր էլ շարունակում է մնալ չգերազանցված գործ:

Դորպատից Հովհաննես Կարբեցուն ուղղված 1832 թ. մարտի 2-ի թվակիր նամակում Աբովյանը գրել է. «... Իմ տուն՝ Հայրենիք իմ, իմ վայելչություն՝ մեռանիլ վասն նորա ...»¹: Իր տարաբախտ Հայրենիքին օգնելը իրոք որ միշտ մնաց, ինչպես ինքն է գրում՝ «վերջին նպատակ կենաց իմոց»:

Ահա այսպես ու ահա այն, ինչ վիճակվեց, Կ. Ջարյանի խոսքերով ասած, հայ գրականության «մեծագույն դյուցազներգակին», նրան, որ «հայ վերածննդի հայրն» էր (Ն. Ադոնց), նրան, որ «մեծերից մեկն» էր (Հ. Սահյան), **նոր ժամանակներում առաջինը այն մարդկանցից, ով իր հայացքը հատել էր հեռուն՝ «Հայրենիքի սրտին ցրված կտորները գտնելու համար»² և հաստատելու, որ Հայաստան աշխարհը ունակ է «սեփական մեղեդիները հնչեցնելու»:** Նա՝ Աբովյանը՝ ուժեղ ու անձնվեր մարդը, ստեղծագործողը, հանճարը: Նա՝ Աբովյանը, ում սիրտը, իր իսկ բառերով ասած, բաղկացած էր «միայն անբուժելի վերքերից»³:

---

¹ Նույն տեղում, էջ 144:

² **Ջարյան Կ.**, Նավատումար, Երևան, 1999, էջ 91:

³ **Աբովյան Խ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 10, էջ 241:

Artsrun Avagyan, Khachatur Abovyan – *Three Periods of Life, Three Environments*

The following article represents the life of one of the writers of Armenian enlightenment and national promoters Khachatur Abovyan, particularly the three periods of his life – in Yerevan, Tiflis and Dorpat. It mainly covers educational, moral, political, religious and national interrelations in these environments that were directly connected with the writer's outlook, depiction and the fields of his activity.

The article develops the following idea – in Dorpat Abovyan's education was full of scientific high standards and comprehensiveness.

For fulfilling his plans in his motherland and Caucasus Abovyan had chosen European standards and had done his best to esdicate from an Armenian mental wretchedness, spiritual and national poverty which was the result of foreign yoke that had lasted for centuries. However, the ignoramus environment had always hindered and persecuted him; it had always forbidden the appliance of new methods at schools as well as the spread of enlightenment and advanced education at wider national levels. Abovyan was and still remains innovator and founder of Armenian new literature, the spreader of the seeds of national independence and the ardent supporter of ashkharhabar (new Armenian language) language, and, finally, the leader of Armenian people to the way of civilization and unity.